

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS
LIETUVOS TSR ISTORIJOS PROBLEMINĖ MOKSLINĖ TARYBA

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1977 METAI

VILNIUS „MOKSLAS“ 1978

INSTITUT OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR
THE SCIENTIFIC PROBLEMICAL BOARD
OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1977

VILNIUS

1978

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR
PROBLEMISCHER-WISSENSCHAFTLICHER RAT
FÜR GESCHICHTSFORSCHUNG DER LITAUISCHEN SSR

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1977

VILNIUS

1978

АКАДЕМИЯ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
НАУЧНЫЙ СОВЕТ ПО ПРОБЛЕМАМ ИСТОРИИ ЛИТОВСКОЙ ССР

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ

ГОД 1977

ВИЛЬНЮС «МОКСЛАС» 1978

Redakcinė kolegija

Jonas DOBROVOLSKAS, Vytautas MERKYS, Vacys MI-
LIUS, Giedrė NIUNKIENĖ, Rita STRAZDŪNAITĖ (sek-
torė), Henrikas ŠADŽIUS, Adolfas TAUTAVIČIUS, Bro-
nius VAITKEVIČIUS (vyr. redaktorius), Regina
ŽEPKAITĖ (vyr. redaktoriaus pavaduotoja)

Išleista pagal LTSR MA Istorijos instituto užsakymą

ЕЖЕГОДНИК ИСТОРИИ ЛИТВЫ. ГОД 1977
На литовском языке
Вильнюс, «Мокслас», 1978 г.

LIETUVOS ISTORIJOS METRAŠTIS, 1977

Redaktorės: A. Bendorienė, S. Ivanovienė. Viršelio dailininkas R. Di-
chavičius. Meninis redaktorius A. Žvilius. Techninė redaktorė N. Ma-
rozaitė. Korektorės: A. Sidarkevičienė, L. Balaikienė.

IB 734

Duota rinkti 1978.IX.4. Pasirašyta spausdinti 1978.XII.26. LV 11591.
Popierius: spaudos Nr. 1, form. 70×90¹/₁₆. 14,63 sp. l. 16,88 apsk. l. l.
Tiražas 1500 egz. Kaina 2,60 rb. Leidykla „Mokslas“, Vilnius, Žvaigž-
džių g. 23. Spausdino „Pergalės“ sp., Vilnius, Latako g. 6.
Užsak. Nr. 6106.

M 10604—232 Z—78
M 854(10)—78

© LTSR MA Istorijos institutas, 1978

STRAIPSNIAI IR PRANEŠIMAI

UDK 902.6(474.5)

LIETUVIŲ TAUTYBĖS SUSIDARYMAS (ARCHEOLOGINIAIS DUOMENIMIS)

REGINA VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ

Lietuvių tautybės susidarymo klausimas archeologų mažai tyrinėtas. Trumpai bandyta jį spręsti šio straipsnio autorės Lietuvos archeologiją apibendrinančiame darbe¹ ir kiek plačiau — leidinyje, kur nagrinėjama IX—XII amžius². Apskritai baltų etnogenezės problemomis vis labiau domimasi. Tai parodė 1977 m. kovo pabaigoje Rygoje vykusi konferencija, skirta baltų etninės istorijos problemoms³. Joje dalyvavo įvairių specialybių atstovai — lingvistai, archeologai, etnografai, antropologai, nes tik bendromis šių mokslo sričių pastangomis galima išspręsti sudėtingus etninius klausimus. Buvo skaityti du pranešimai ir apie lietuvius⁴ bei latvius⁵ tautybių susidarymą.

Šis straipsnis parengtas pagal konferencijoje skaitytą pranešimą. Jame nagrinėjami trys klausimai: 1) lietuvių tautybės formavimosi užuomazga, 2) pagrindinis šio proceso branduolys, 3) kaip lietuvių tautybės formavimasis atsispindi archeologinėje medžiagoje.

1. Lietuvių tautybės formavimosi pradžia

Pradėdami nagrinėti lietuvių tautybės formavimosi pradžią, išsiaiškinkime, kas sudaro tautybės sąvoką. Filosofijos žodyne taip pasakyta: „Tautybė — viena iš žmonių bendrumo formų, kuri istoriškai eina po gimininės gentinės bendrijos ir formuojasi susiliejant, konsoliduojantis įvairioms gentims tada, kai pirmą kartą bendruomeninę santvarką pakeičia privatinės

¹ Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. Lietuvos archeologijos bruožai (toliau — LAB). V., 1961, p. 516—518.

² Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuviai IX—XII amžiais (toliau — Lietuviai). V., 1970, p. 21—44.

³ Проблемы этнической истории балтов. Тезисы докладов. Рига, 1977.

⁴ Куликаускас Р. К. Образование литовской народности.— Проблемы этнической истории балтов. Тезисы докладов. Рига, 1977, с. 61—65.

⁵ Зейд Т. Я. Образование латышской народности в отображении письменных источников.— Проблемы этнической истории балтов. Тезисы докладов. Рига, 1977, с. 113—115.

nuosavybės santykiai, kai atsiranda ir išsivysto klasės. Tautybei būdinga tai, kad ankstesnius kraujo giminystės ryšius pakeičia teritorinis bendrumas, o genčių kalbas — viena kalba greta egzistuojančių kelių dialektų. Kiekviena tautybė turi savo kuopinį pavadinimą, jos viduje atsiranda bendros kultūros elementų⁶.

Trumpas apibrėžimas rodo, kad bet kurios tautybės užuomazgos reikia ieškoti tiktai teritorinėje bendruomenėje, kuri formuojasi irstant giminei-gentinei santvarkai. Teritorinei bendruomenei būdinga tai, kad joje jau nėra turtingesni lygybės. Iš bendruomenės palaipsniui išsiskiria atskiros turtingesnės šeimos, turinčios daugiau ir geresnių darbo įrankių, pajėgiančios apdirbti didesnius žemės plotus, pasigaminančios daugiau produktų, negu joms būtina pragyvenimui. Šitaip imamas kaupti turtas atskirose šeimose, atsiranda darbo jėgos pareikalavimas, mažiau pasiturinčių bendruomenės narių išnaudojimas ir pagaliau ima susidaryti antagonistinės klasės⁷. Tad kyla klausimas, kada Lietuvoje suyra kraujo ryšiais susieta giminė-gentinė santvarka ir ją pakeičia teritorinė bendruomenė?

Pirmykštės giminės-gentinės santvarkos irimas Lietuvos teritorijoje, kaip ir visame Rytų Pabaltijyje, prasidėjo pirmaisiais m. e. amžiais. Pagrindinės šio proceso priežastys buvo: platus geležinių darbo įrankių panaudojimas buityje ir gamyboje, ypač žemės ūkyje. Tai savo ruožtu skatino sparčią žemdirbystės ir gyvulininkystės raidą. Augo amatai, plito mainai, vyko kiti žymūs poslinkiai to meto ūkyje. Dar daugiau šis procesas pagilėjo I m. e. tūkstantm. viduryje, kai gamyba galutinai tapo individualizuota. Tatai nulėmė nauji visuomeniniai santykiai. I m. e. tūkstantm. antroje pusėje sparčiai formuojasi teritorinė bendruomenė, o drauge su ja atsiranda ir didėja turtingė nelygybė.

Visa tai ryškiai atsispindi tyrinėtuose to meto archeologiniuose paminkluose. I m. e. tūkstantm. vidurio, ypač V—VIII m. e. a., kapuose vis daugiau randama brangaus metalo — sidabro papuošalų (antkaklių, apyrankių, segių). Iš to laikotarpio yra ir sidabrinių papuošalų lobių, kurie gali būti traktuojami kaip atskirų, labiau pasiturinčių šeimų turtas. Pažymėtini importuoti dirbiniai, pirmiausia ginklai. Pavyzdžiui, Krikštonyse (Lazdijų raj.)⁸ kario kape Nr. 1 buvo rastas retas tam laikotarpiui ginklas — geležinis dviašmenis kalavijas ir kai kurios pasidabruotos diržo apkaustų dalys. Kitame degintiniame kario kape Nr. 2 buvo aptiktas importuotas labai gražaus darbo geležinis antskydis. Abu kapai datuojami V—VI m. e. amžiumi.

Dar ryškesnių gilėjančios turtingės nelygybės pavyzdžių yra Taurapielyje (Utenos raj.) tyrinėtuose pilkapiuose⁹. Pilkapyje Nr. 5 buvo aptiktas

⁶ Filosofijos žodynas. V., 1975, p. 430.

⁷ Lietuviai, p. 260 ir kt.

⁸ Kulikauskas P. Naujas archeologinis paminklas Užnemunėje. — LTSR Mokslų Akademijos darbai, Serija A (toliau — MADA), 1959, t. 1(6), p. 71—86.

⁹ Tautavičius A. Taurapilio pilkapių (Utenos raj.) kasinėjimai 1970 ir 1971 metais. — Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje (toliau — AETL) 1970 ir 1971 metais. V., 1972, p. 40—48.

50—55 metų amžiaus kario kapas su brangiomis įkapėmis. Į kapą mirusiajam įdėtas geležinis dviašmenis kalavijas labai puošniose makštyse. Makščių galo apkausto būta azūrinio, 12,5 cm ilgio, sidabrinio, priekinėje pusėje ornamentuoto ir paaukuoto. Makščių angą dabino keturkampė, giliu reljefiniu ornamentu papuošta sidabrinė plokštelė, priekinėje pusėje taip pat paaukuota. Be šių apkaustų, makštis dar pagražinta vienu nedideliu apskritu sidabrinium paaukuotu, puošniai ornamentuotu apkalu, prie makščių pritvirtintu sidabrinėmis vinutėmis. Prie makščių aptiktos dar dvi sidabrinės paaukuotos puošnios sagtys. Mirusiojo krūtinės srityje gulėjo geriamasis ragas, apkaustytas sidabrine ornamentuota plokštele. Net pentinų diržų apkalai buvę puošti sidabru. Į kapą dar buvo įdėtas skydas, kurio teišlikęs geležinis antskydis, dvi ietys geležinėmis viršūnėmis, peilis, kirvis, pincetas, žiedai, žalvariniai pentiniai. Karys buvo palaidotas vienoje duobėje su žirgu. Kapas datuojamas V—VI m. e. amžiumi.

Kalavijas ir žirgas — du skiriamieji kario raitelio, to meto diduomenės atstovo, atributai. Pažymėtina, jog apie I m. e. tūkstantm. vidurį gausėja kapų su žirgais. Jau minėtuose Taurapilio pilkapiuose, be aukščiau aprašyto kapo, buvo atidengti dar trys karių kapai su žirgais (pilk. Nr. 1, 4, 6)¹⁰. Be to, pažymėtinas plačiai literatūroje žinomas Reketės (Kretingos raj.) kario kapas Nr. 35, kuriame karys su žirgu palaidotas vienoje 2,7×1,7 m dydžio duobėje. Kape gausu turtingų ir raitelio, ir žirgo įkapių, jų tarpe ir sidabrinė lankinė segė¹¹.

Tai keli, tačiau pakankamai ryškūs pavyzdžiai. Apskritai apie I m. e. tūkstantm. vidurį ir trečiajame jo ketvirtyje vis dažnesni kapai, išsiskiriant savo įkapėmis iš daugumos tyrinėtų to meto kapų. Tas įkapes sudaro: brangūs, dažniausiai importuoti ginklai, pirmiausia kalavijai, puošnūs sidabru kaustyti geriamieji ragai, sidabriniai ar pasidabruoti papuošalai ir ypač tokia brangi ir didelė įkapė, kaip žirgas, arba kartais tik jo aprangos dalys, simbolizuojančios patį žirgą. Nekyla abejonių, kad tokių retų ir brangių daiktų savininkai savo padėtimi jau turėjo išsiskirti iš bendruomenės. Sprendžiant iš įkapių, jie turėjo būti kariai raiteliai, kovų vadai, gentinės aristokratijos atstovai, irstant gentinei-gimininei santvarkai tapę tam tikrų teritorijų valdovais.

Bene ryškiausiai gimininės-gentinės santvarkos irimą ir teritorinių bendruomenių formavimąsi rodo pasikeitimai gyvenvietėse. Šiuo atveju labai vertingų duomenų duoda piliakalniai. Tyrinėjami parodė, kad kai kurie jų, kuriuose gyventa I tūkstantm. pr. m. e., pirmaisiais m. e. amžiais, pradedami apleisti. Tai Dūkšto (Ignalinos raj.), Pamiškės (Trakų raj.), Pavandenės (Molėtų raj.), Nevieriškių (Švenčionių raj.) ir kiti piliakalniai¹². Kiti, pavyzdžiui, Moškėnų, Petrešiūnų (abu Rokiškio raj.), Paželių

¹⁰ Ten pat, p. 42.

¹¹ Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuvio kario žirgas. V., 1971, p. 7, pav. 7.

¹² Daugudis V. Seniausieji mediniai pastatai ir įrengimai Lietuvoje (2. M. e. I tūkstantmečio I pusės įtvirtinimai). — MADA, 1975, t. 2(51), p. 61 ir kt.

(Ukmergės raj.), Vorėnų (Molėtų raj.) paliekami apie I m. e. tūkstantm. vidurį¹³. Tiesa, yra nemažai piliakalnių, kuriuose dar gyventa ir II m. e. tūkstantm. pradžioje, kai juose buvo įrengtos feodalinės pilaitės, pavyzdžiui, Aukštadvaris, Bražuolė (abu Trakų raj.), Brodeliškės (Vilniaus raj.), Imbarė (Kretingos raj.), Narkūnai (Utenos raj.) ir kt. Tačiau šių piliakalnių kultūrinio sluoksnio iš I m. e. tūkstantm. antrosios pusės paprastai nėra arba jis būna labai menkas. Tai rodo, kad ir jie apie I m. e. tūkstantm. vidurį buvo palikti ir ilgą metą pastoviai negyvenami. Gyventojų iš piliakalnių išsikėlimas ir atvirų gyvenviečių jų papėdėse įrengimas ir yra vienas bene svarbiausių įrodymų, kad tuo metu iš esmės keitėsi visuomeniniai santykiai — formavosi nauja bendruomenė, susieta jau nebe kraujo ryšiais, o bendra teritorija. Daugelis piliakalnių, anksčiau apgyventų gausesnės ar ne tokios gausios bendruomenės, I tūkstantm. viduryje ar trečiajame jo ketvirtyje tebuvo naudojami kaip slėptuvės, į kurias gyventojai subėgdavo pavojaus atveju.

Taip pat svarbu pažymėti, jog pačiais pirmaisiais m. e. a. Lietuvoje buvo įrengta nemaža naujų, stipriai įtvirtintų piliakalnių su supiltais pylimais iš mažiau natūraliai apsaugotos pusės, kartais su apsauginiais grioviais. Tai Apuolė (Skuodo raj.), Įpiltis (Kretingos raj.), Kunigiškiai—Pajevonys (Vilkaviškio raj.), Naukaimis—Gabrieliškės (Raseinių raj.), Migonys (Kaišiadorių raj.), Nemenčinė (Vilniaus raj.) ir kiti. Bene ryškiausias pavyzdys yra Kunigiškių—Pajevonių piliakalnis, kurį III—IV m. e. a. (labai tiksliai datuotas pagal jame surastas Romos monetas) juosė du gana aukšti, apie 1,5—2 m, pylimai ir net trys apsauginiai grioviai. I m. e. tūkstantm. viduryje pylimų aukštis siekė 4—5 metrus¹⁴.

Įdomu, kad pirmaisiais m. e. amžiais įrengtų piliakalnių aikštelės daug kur buvo mažesnės, negu piliakalnių, datuojamų I tūkstantm. pr. m. erą. Vidutinis aikštelių dydis 600—1200 m², o kai kurių, pvz., Migonių piliakalnio¹⁵, — vos 100—150 m². Pastarieji archeologinėje literatūroje buvo pavadinti miniatiūriniais piliakalniais ir traktuotini kaip piliakalniai-slėptuvės¹⁶. Šiuo metu, turint gausesnės archeologinės medžiagos, manytume, kad visų šių pirmaisiais m. e. amžiais įrengtų piliakalnių paskirtis turėjusi būti kita. Sprendžiant pagal susidariusį storą kultūrinį sluoksnį, matyti, kad juose buvo gyventa. Tačiau mažos piliakalnių aikštelės galėjusios sutalpinti labai nedaug gyventojų. Taigi greičiausiai šie piliakalniai buvo įrengti atskirų iš giminės bendruomenės išsiskyrusių individualių, labiau pasiturinčių šeimų. Tai būtų pačios ankstyviausios pilaitės, kuriose gyventa gentinės aristokratijos atstovų, tokių karo vadų, kurie savo turtais ir

¹³ Ten pat, p. 61.

¹⁴ Куликаускас П. Исследование городищ Занеманья в Литве.— Liber Josepho Kostnewski actogenario a veneratoribus dicatus. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968, p. 305, pav. 10.

¹⁵ Volkaitė-Kulikauskienė R. Migonių (Jiezno raj.) archeologiniai paminklai. — Iš lietuvių kultūros istorijos (toliau — ILKI), 1958, t. 1, p. 45—52.

¹⁶ Volkaitė-Kulikauskienė R. Miniatiūrinių piliakalnių Lietuvoje klausimu. — ILKI, 1959, t. 2, p. 125—137.

padėtimi prilygtų tyrinėtiems kapams Krikštonyse, Taurapilyje, Reketėje ir kt. Tokie piliakalniai ilgainiui tapo teritorinių junginių centrais. Be jų sunku įsivaizduoti tolesnę stipriai įtvirtintų pilių raidą I tūkstantm. pabaigoje ir II tūkstantm. pradžioje.

Cia pateikti patys svarbiausi duomenys, kurių, atrodo, pakanka pagrįsti teiginiui, jog I m. e. tūkstantm. viduryje jau galima kalbėti apie teritorinės bendruomenės pradžią Lietuvoje. Ypač ji formavosi antrojoje I m. e. tūkstantm. pusėje. Tada jau ėmė ryškėti kai kurie karinės demokratijos bruožai¹⁷. Vyrų kapuose labai pagausėja ginklų, o tai rodo buvus dažnus susidūrimus. Be pasiekimų gamyboje, grobiamieji karai buvo dar vienas labai svarbus atskirų šeimų praturtėjimo šaltinis. Apskritai turimi duomenys rodo, jog palaipsniui pradeda išsiskirti turtingesniųjų sluoksnis, ir tuo būdu buvo sudarytos prielaidos atsirasti klasiinei visuomenei Lietuvoje.

Taigi lietuvių tautybės užuomazgos galima ieškoti I m. e. tūkstantm. viduryje ir ypač antrojoje pusėje. Šią mintį remia ir kalbininkų tyrinėjimai. Vienas iš tautybės formavimosi kriterijų yra tai, kad buvusias genčių kalbas pakeičia viena kalba greta egzistuojančių kelių dialektų. Jau K. Būga yra pareiškęs mintį, jog lietuvių kalba iš lietuvių—latvių prokalbės turėjusi atsiskirti VII m. e. a.¹⁸, o „X—XI a. lietuvių ir latvių giminės kalbos žvilgsniu būta kuo ne tokios, kokią ją randame vėliau“¹⁹. Šiuo metu lietuvių kalbos amžių pabandė nustatyti V. Urbutis, vadovaudamasis vadinamu glotochronologijos, arba leksikos statistikos, metodu. Tyrimams parinkęs 100 lietuvių ir latvių kalbos žodžių, priėjo išvadą, kad „lietuvių ir latvių kalbos atskirą savo gyvenimą pradeda maždaug nuo VII m. e. amžiaus vidurio ar net truputį anksčiau“²⁰.

2. Brūkšniuotosios keramikos kultūros lokalinė grupė — būsiosios lietuvių tautybės branduolys

Antrasis klausimas: kokios gentys sudarė būsiosios lietuvių tautybės branduolį?

Jau pirmaisiais m. e. amžiais dabartinėje Lietuvos teritorijoje ir jos kaimynystėje šiaurėje, pietuose, vakaruose bei rytuose išsiskirta atskiros kultūrinės sritys, kurios yra siedinamos su vėlesniuose rašytiniuose šaltiniuose minimais genčių ar jų grupių vardais²¹. Pagal skirtingas išorines laidojimų paminklų žymes Lietuvos teritorijoje pirmiausia buvo išskirtos dvi didelės kultūrinės sritys: plokštinių kapinynų (vakarų ir vidurio Lietuva) bei pilkapių (rytų Lietuva), kurių pirmoji buvo skiriama žemaičiams, o antro-

¹⁷ Косвен М. О. К вопросу о военной демократии. — Проблемы первобытного общества. М.—Л., 1960, с. 241—261.

¹⁸ Būga K. Lietuvių kalbos žodynas. K., 1924, sąs. I, p. LXII.

¹⁹ Būga K. Rinktiniai raštai. V., 1958, t. 1, p. 409.

²⁰ Urbutis V. Kaip senos lietuvių ir latvių kalbos. — Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų Mokslo darbai. Kalbotyra, 1962, t. 4, p. 381—386.

²¹ LAB, p. 267; Latvijas PSR arheoloģija Rīgā, 1974, p. 128—130; Okulicz J. Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e. Warszawa, 1973, p. 341—421.

ji — aukštaičiams²². Tolesni tyrinėjimai parodė, kad plokštinių kapinynų sritis nėra vienalytė, todėl, remiantis kapo įrengimu ir kai kurių radinių, daugiausia papuošalų, savitumais, šioje didelėje teritorijoje imta išskirti mažesnės sritys ir siedinti jas su rašytinių šaltinių kuršiais ir žemaičiais²³. Dar daugiau kultūrinių sričių teritorijos tikslintos pokario metais, didžiausią dėmesį skiriant plokštinių kapinynų, ypač pajūrio, sričiai²⁴. Labai sparčiai kaupiantis archeologinei medžiagai per paskutinįjį dešimtmetį, kultūrinių sričių Lietuvoje išskyrimo klausimas yra vienas iš svarbiausių: Lietuvos teritorijoje šiuo metu išskiriamos jau 8—9 mažesnės sritys²⁵. Tiesa, lig šiol dar nėra vieningos nuomonės, siedinant šias sritis su rašytiniuose šaltiniuose žinomais genčių vardais. Viena aišku, kad kultūrinėms sritims išskirti toli gražu nepakanka vien laidojimo paminklų išorinių žymių, o reikia ištiso požymių komplekso. Būtina pažymėti, kad kai kurios kultūrinės sritys ryškiau užčiuopiamos tik I tūkstantm. viduryje ar net antroje jo pusėje, jau susiformavus atskiroms teritorijoms. Tai gali būti paaiškinama ir nevienodu šaltinių kiekiu iš atskirų archeologinių periodų.

Ieškant lietuvių tautybės branduolio, dėmesį patraukia viena ryški kultūrinė sritis, priklausanti brūkšniuotosios keramikos kultūrai, kurios baltiška kilme šiuo metu neabejoja dauguma tyrinėtojų²⁶. Brūkšniuotosios keramikos kultūra, daugiausia žinoma iš piliakalnių tyrinėjimų, paplitusi rytu Lietuvoje ir didelėje Baltarusijos teritorijoje. Rytuose ji siekė Drūtės aukštupį, pietryčiuose — Svisločės žemupį ir Slucką, pietuose ėjo per Nesvyžiaus rajoną iki Molčadės upės. Šiaurėje jos riba ėjo per Čašnikių ir Lepelio rajonus rytų Lietuvos kryptimi²⁷. Ši kultūra atsirado I tūkstantm. pr. m. e. ir ypač išryškėjo pirmaisiais m. e. amžiais. Suprantamas daiktas, kad, gyvuodama tokį ilgą metą ir išplitusi tokioje didžiulėje teritorijoje, ji negalėjo būti vienalytė. Jau A. Mitrofanovas išskyrė dvi dideles jos sritis: rytinę ir vakarinę²⁸. Pastarajai priklauso ir rytų Lietuvoje paplitusi brūkš-

²² Szukiewicz W. Strefy archeologiczne na Litwie. — Rocznik towarzystwa przyjaciół nauk w Wilnie. Wilno, 1918, VI, p. 5—16; Antoniewicz W. Archeologia Polski. Warszawa, 1928, p. 202; Puzinas J. Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys. — Senovė, K. 1938, t. 4, p. 232—233, 273.

²³ Alseikaitė-Gimbutienė M. Kapų tipai Lietuvoje proistoriniais laikais. — Gintasai kraštas, 1943, Nr. 31, p. 1—31.

²⁴ Моора Х. Археологические памятники I—IV вв. в Прибалтике. — КСИИМК, вып. 53, с. 3—22; Яблонските-Римантене Р. О древнейших культурных областях на территории Литвы. — Советская этнография, 1955, № 3, с. 3—19.

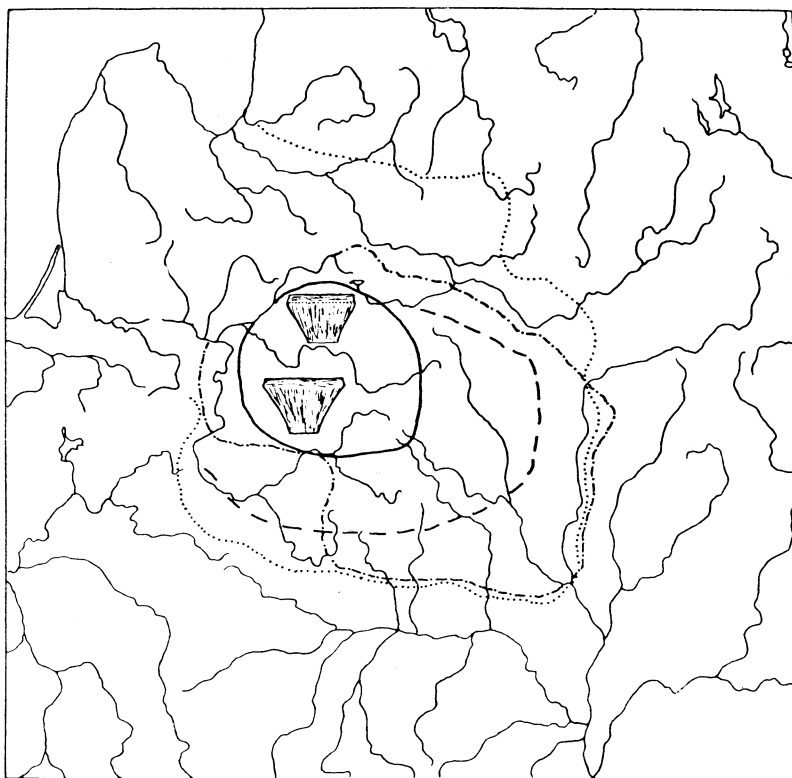
²⁵ Lietuviai, p. 23—43; Lietuvos TSR archeologijos atlasas. V., 1977, III, p. 10—18, žemėlapiai Nr. 7 ir 9.

²⁶ Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — МИА, № 163, 170, с. 8—25; Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М. — Л., 1966; Митрофанов А. Ф. К истории населения средней Белоруссии в эпоху раннего железа. Автореф. канд. дис. Л., 1955; Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. М., 1976, с. 56—84.

²⁷ Митрофанов А. Ф. Мин. веик., p. 8.

²⁸ Ten pat, p. 10—11.

niuotosios keramikos kultūra (1 pav.). Nežiūrint, kad Lietuvoje ji sudaro tik nedidelę visos brūkšniuotosios kultūros arealo dalį, ir čia paskutiniuoju metu tyrinėtojai išskiria atskiras lokalias grupes²⁹ (2 pav.). Dėmesį patraukia vidurinė, chronologiškai vėlyviausia brūkšniuotosios keramikos

..... 1 - · - · - · 2 - - - - - 3 ————— 4

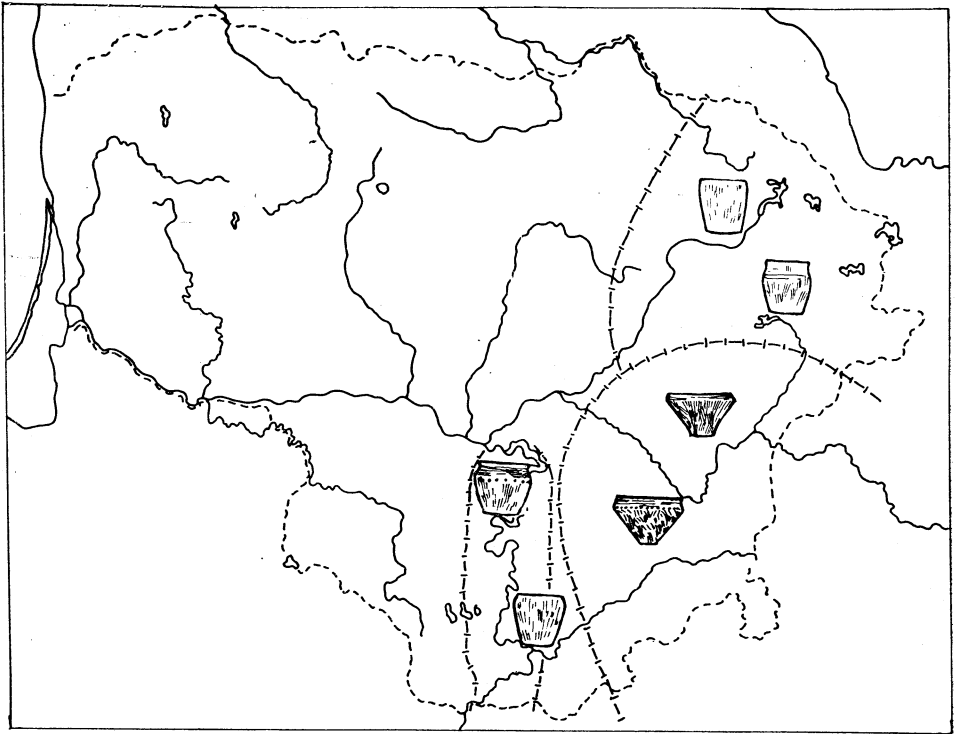
1 pav. Brūkšniuotosios keramikos kultūros paplitimas:

1 — pagal P. Tretjakovą, 2 — pagal V. Sedovą, 3 — pagal A. Mitrofanovą, 4 — vakarinė šios kultūros grupė vėlyviausiame išsivystymo etape

kultūros grupė, datuojama I m. e. tūkstantm. pirmąja puse. Vakaruose ji bemaž siekia Nemuno vidurupį, šiaurėje apima nemažus plotus dešiniajame Neries krante. Pats šiaurinis jos taškas būtų Utena, kur paskutiniuoju metu tyrinėtas Narkūnų piliakalnis ir vakarinėje jo papėdėje at-

²⁹ Данилайте Е. Штрихованная керамика в Литве. Автореф. канд. дис. Вильнюс, 1967, с. 11—20.

vira gyvenvietė³⁰. Nuo čia šios lokalinės brūkšniuotosios keramikos kultūros grupės riba ėjusi Neries aukštupio kryptimi, pietuose siekė Minsko rajoną ir Lydą. Apskritai, apytikriai ją lokalizuojant, galima pasakyti, kad pagrindinis šios lokalinės grupės paplitimo arealas — Neries baseinas (1 pav.). Tyrinėtuose šios srities piliakalniuose randama savita keramika:

2 pav. Brūkšniuotosios keramikos kultūros grupės Lietuvoje pagal E. Danilaitę-Grigalavičienę

puodams būdingos ryškios briauninės formos, labai aiškus, bet negilus brūkšniuotumas, įvairus ornamentas.

Štai šitoje lokalinėje grupėje ir reikia ieškoti būsimosios lietuvių tautybės branduolio. V. Sedovas teisingai, sakydamas, kad gyventojai, palikę brūkšniuotosios keramikos kultūrą, yra tiesioginiai lietuvių genčių ankstyvaisiais viduramžiais pirmtakai³¹.

³⁰ 1975—1977 m. tyrinėjimai. Ataskaitos — LTSR MA Istorijos in-te. Be to, žr. Археологические открытия 1976 г. М., 1977, с. 423—424.

³¹ Седов В. В. Славяне верхнего Поднепровья и Подвинья (до XIV в.). Автореф. докт. дис. М., 1966, с. 8.

Tik šiuo metu, kai yra išryškėjęsios lokalinės grupės, galima labiau patikslinti genčių, suvaidinusių šiame procese lemiamą vaidmenį, teritoriją. Ji bemaž sutampa su A. Mitrofanovo išskirta vakarine brūkšniuotosios keramikos kultūros grupe.

Tačiau čia kalbama dar tikrai apie branduolį, tuo tarpu lietuvių tautybės formavimosi pradžios, kaip matėme, galima ieškoti tikrai I tūkstantm. antrosios pusės archeologinėse kultūrose, susidariusiose po brūkšniuotosios keramikos kultūros. Štai šitie vėlesnieji archeologiniai paminklai ir padeda tiesiogiai susieti brūkšniuotosios keramikos kultūrą su ankstyvųjų viduramžių Lietuva. Daugiausia tenka remtis paminklais dabartinėje Lietuvos teritorijoje, kurioje buvo iširta chronologiškai vėlyviausia brūkšniuotosios keramikos kultūros lokalinė grupė, juoba, kad joje atsekami ir kiti šiai sričiai būdingi reiškiniai, pirmiausia laidojimo paminklai — pilkapiai. Ankstyviausi pilkapiai čia žinomi iš IV—V m. e. amžių. Tai Migonių (Kaišiadorių raj.)³², Miežonių (Švenčionių raj.)³³, Pakrauglės (Vilniaus raj.)³⁴ ir kiti pilkapiai. Būdingos jų žymės — du akmenų vainikai pilkapio sampile (išorinis ir vidinis) ir nedegintiniai kapai duobėse po sampilu. Ir kapo, ir sampilo įrengimu jie ryškiai skiriasi nuo baltų kitų sričių pilkapių, todėl visai nepamatuota nei F. Gurevič, nei V. Sedovo nuomonė, kad paprotys pilti pilkapius rytų Lietuvoje galėjęs ateiti į šią sritį iš dabartinės šiaurinės Lietuvos ar pietrytinės Latvijos³⁵. Kaip matome, jie yra sinchroniški su brūkšniuotosios keramikos kultūros vėlyvuojų etapu. O Migonyse tyrinėti pilkapiai drauge su piliakalniu ir jo papėdėje esančia gyvenviete priklauso net vienam brūkšniuotosios keramikos kultūros paminklų kompleksui. Todėl turbūt nesuklysimė pasakę, kad gentys, palikusios brūkšniuotąją keramikos kultūrą paskutiniame savo egzistencijos etape, mirusiuosius laidojo nedegintus pilkapiuose, duobėje po sampilu.

Pilkapiai, atsiradę šioje teritorijoje IV—V m. e. amžiuje, tebebūna joje pagrindinė visų geležies amžių laidojimo forma. I tūkstantm. trečiojo ketvirčio pilkapių sampiluose dar aptinkami du akmenų vainikai, o tai rodo tiesioginį jų ryšį su ankstesniais pilkapiais. Tačiau pačioje I tūkstantm. antrosios pusės pradžioje laidosena iš esmės pasikeičia — mirusieji pradėdami deginti. Minėtame Pakrauglės pilkapyne greta griautinių kapų buvo aptiktas V a. datuojamas degintinis kapas. V—VI a. degintinių kapų atsiranda daugelyje pilkapių. Jų aptikta Poškuose (Šalčininkų raj.)³⁶, Gra-

³² Volkaitė-Kulikauskienė R. Migonių (Jiezno raj.) archeologiniai paminklai. — ILKI, t. I, p. 58—61.

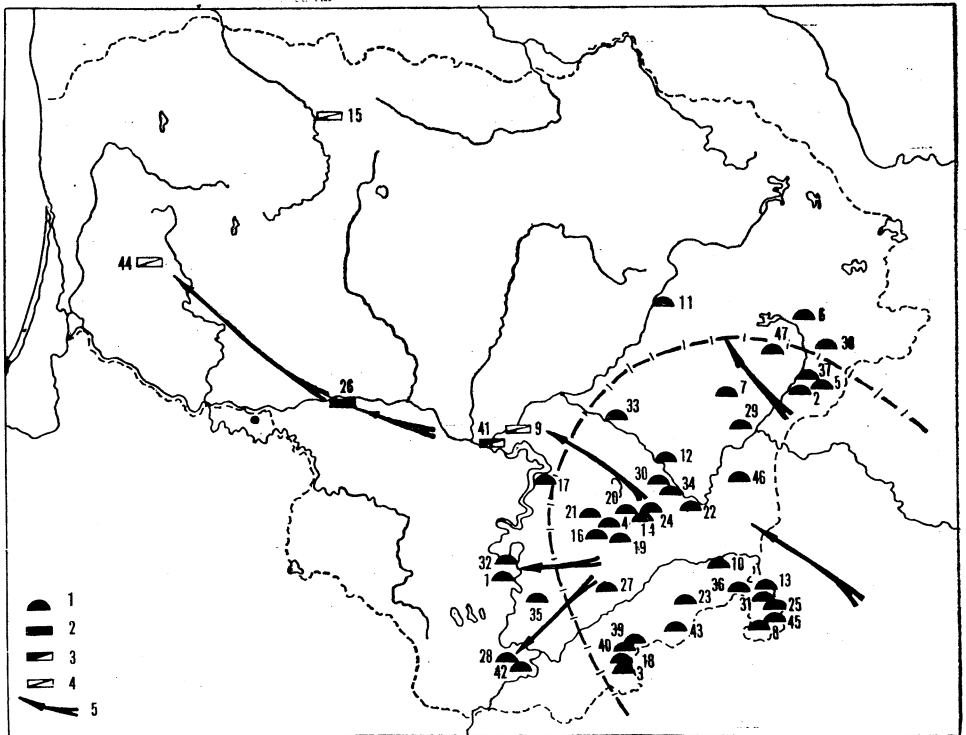
³³ Kaczyński M. Materiały z cmentarzyska kurhanowego badanego w 1934 r. w miejscowości Mieżany, pow. Świeżany na Wileńszczyźnie (LSRR). — Wiadomości archeologiczne, XXIX, z. 2, p. 119—137.

³⁴ Hołubowiczowie H. i W. Wykopalska na Wileńszczyźnie w latach 1938 i 1939. Wilno, 1940, p. 7.

³⁵ Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970, с. 22.

³⁶ Tautavičius A. Šalčininkų rajono pilkapių tyrinėjimai. — ILKI, t. 1, p. 65—82.

bijoluose (Vilniaus raj.)³⁷ ir kitur. Vėlesniuose pilkapiuose vyrauja išimtinai degintiniai kapai. Taigi apibrėžtoje teritorijoje aptinkame patį pirminį mirusiųjų deginimo papročio židinį, iš kurio šis paprotys palaipsniui plito visomis kryptimis (3 pav.).

3 pav. Mirusiųjų deginimo papročio plitimas V—VIII m. e. a.:

1 — pilkapiai su degintiniais kapais, 2 — plokštiniai kapinynai su degintiniais kapais, 3 — plokštiniai kapinynai su degintiniais ir nedegintiniais kapais, 4 — plokštiniai kapinynai su pavieniais degintiniais kapais, 5 — kremacijos plitimo kryptys

1. Alytus, 2. Antazavė (Švenčionių raj.), 3. Bagočiai (Varėnos raj.), 4. Beizionys (Zydiškės) (Trakų raj.), 5. Borava (Švenčionių raj.), 6. Cegelnė (Pavajūnis) (Ignalinos raj.), 7. Degsnė (Molėtų raj.), 8. Dieveniškės (Salčininkų raj.), 9. Eiguliai (Kauno raj.), 10. Jašiūnai (Salčininkų raj.), 11. Judinys (Anykščių raj.), 12. Karmaziniai (Vilniaus raj.), 13. Katkuškės (Salčininkų raj.), 14. Kurganai (Varatniškės) (Trakų raj.), 15. Kuršėnai (Siaulių raj.), 16. Lavariškės (Trakų raj.), 17. Maisiejūnai (Kaišiadorių raj.), 18. Mickonys (Varėnos raj.), 19. Moša (Skrebio miškas) (Trakų raj.), 20. Musteniai (Trakų raj.), 21. Nemaitonys (Kaišiadorių raj.), 22. Neravai-Grigiškės buv. Misijonarka (Trakų raj.), 23. Pabarė (Salčininkų raj.), 24. Padvariškės (Trakų raj.), 25. Paginai (Borovka) (Salčininkų raj.), 26. Pakalniškiai (Sakių raj.), 27. Pamusiai (Varėnos raj.), 28. Papiškės (Varėnos raj.), 29. Paraisčiai (Vilniaus raj.), 30. Popai (Vingiliai) (Trakų raj.), 31. Poškony (Salčininkų raj.), 32. Punios šilas (Alytaus raj.), 33. Rusių Ragas (Širvintų raj.), 34. Sausiai (Bezvodna) (Trakų raj.), 35. Slabadėlė (Alytaus raj.), 36. Stakai (Salčininkų raj.), 37. Sudota (Švenčionių raj.), 38. Veikūnai (Pašumenė) (Švenčionių raj.), 39. Verseka (Salčininkų raj.), 40. Versekėlė (Salčininkų raj.), 41. Veršvai (Kauno raj.), 42. Vilkiautinis (Varėnos raj.), 43. Vilkonys (Salčininkų raj.), 44. Vilų Kampas (Šilutės raj.), 45. Zabieliškės (Salčininkų raj.), 46. Žvirbliai (Vilniaus raj.), 47. Paaldikis (Švenčionių raj.).

³⁷ Покровский Ф. В. Археологическая карта Виленской губернии. Вильна, с. 72.

Vertas dėmesio reiškinys, kad mirusiųjų deginimo pradžia sutampa su brūkšniuotosios keramikos kultūros išnykimu. Tačiau, nežiūrint esminio laidosenos pasikeitimo, nekyla klausimo dėl galimo etninio pakitimo šioje teritorijoje. Priešingai, daugumas tyrinėtojų pabrėžia tiesioginius ir labai ryškius ryšius tarp gyventojų, palikusią brūkšniuotąją keramikos kultūrą ir vėlesnes kultūras. Tie ryšiai jau buvo pabrėžti, kalbant apie pilkapių įrengimo struktūrą. Jie pastebimi ir keramikoje, kuri yra vienas svarbiausių šaltinių etniniams klausimams tirti. Brūkšniuotąją keramiką I m. e. tūkstantm. antroje pusėje pakeičia gruoblėtoji, iš pradžių vartota drauge su brūkšniuotąja. Brūkšniavimas ir gruoblėtumas, iš pradžių ėję drauge, aptinkami tame pačiame puode. Gamyboje tie ryšiai labai ryškūs ne tik dėl išorinės faktūra, bet ir forma, ir molio mase³⁸. Todėl nėra jokios abejonės, kad čia ir toliau gyventa tų pačių baltų genčių. Neranda tyrinėtojai etninio pasikeitimo ir rytiniame brūkšniuotosios keramikos kultūros paplitimo areale, kur šią kultūrą VI—VII a. pakeitė Tušemia-Koločin tipo archeologiniai paminklai³⁹. Atsakymas į klausimą, kuo paaiškinti brūkšniuotosios keramikos kultūros išnykimą, gali būti tik vienas: I m. e. tūkstantm. viduryje vyko didžiuliai tiek ekonominio gyvenimo, tiek visuomeninių santykių pasikeitimai. Su tuo siedinamas ir gyventojų išsiskelimas iš piliakalnių, apie ką kalbėta pirmoje šio straipsnio dalyje.

Išskirtoji sritis brūkšniuotosios keramikos kultūroje turi kai kurių savitumų ir vėlesniais laikais. Pirmiausia minėtini laidojimo paminklai — pilkapiai, kurie rytų Lietuvoje išlieka pagrindinė laidojimo forma iki pat XIII amžiaus. Be to, I tūkstantm. paskutiniajame ketvirtyje pažymėtini tam tikri moterų kostiumo, ypač jo papuošalų, savitumai. Nors tuo metu čia vyravo mirusiųjų deginimo paprotys, vis dėlto iš žymesnių papuošalų liekanų kapuose, remiantis kai kuriomis analogijomis, pavyko bent iš dalies rekonstruoti šių sričių moterų kostiumą, kurio savitumai labiausiai išryškėja iš galvos ir kaklo papuošalų⁴⁰. Visa tai dar kartą įrodo, kad ši sritis buvo tam tikras teritorinis vienetas, kuriame vėliau susikuria tokie stambūs feodaliniai ir administraciniai centrai, kaip Maišiagala, Kernavė, Vilnius, Trakai, Nemenčinė ir kt. Kaip tik čia yra buvęs ankstyvosios feodalinės Lietuvos valstybės centras. Čia randami patys stambiausi sidabriniai lydiniai lobiai.

Mintį, kad mūsų apibrėžtoje teritorijoje reikia ieškoti lietuvių tautybės branduolio, remia ir kai kurie istoriniai bei lingvistiniai duomenys. Besikuriant teritorinei bendruomenei, buvusių kultūrinių sričių pagrindu

³⁸ Danilaitė E. Brūkšniuotosios keramikos išnykimo Lietuvoje klausimu. — MADA, 1967, t. 1(26), p. 35—48; Даугудис В. В. Некоторые данные о происхождении и хронологии шероховатой керамики в Литве. — MADA, 1966, t. 3(22), p. 55—56.

³⁹ Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. М., 1976, с. 82—84.

⁴⁰ Volkaitė-Kulikauskienė R. Kai kurių VIII—XI a. rytų Lietuvos moterų galvos papuošalų klausimu. — MADA, 1975, t. 4(53), p. 85—95, pav. 7.

susiformavo žemės, kurių tarpe minima ir *Lietuvos* žemė⁴¹. Ji didele dalimi ir sutampa su mūsų išskirta teritorija. Įdomūs šiuo požiūriu yra kalbinių tyrinėjimai, ieškant Lietuvos vardo kilmės. Neliesime įvairių nuomonių šiuo klausimu, tik trumpai paminėsime gana įtikinamą K. Kuzavinio prielaidą, kad krašto pavadinimas Lietuva yra senas lietuviškas žodis, kilęs iš hidronimo *Lietava-Lietauka* (dešinysis Neries intakas). Vėliau šiuo vardu imta vadinti prie tos upės teritoriją (Lietuvos žemė), ir pagaliau iš kraštovardžio atsiradęs etnonimas *lietuvīs*⁴². Taigi šitoje teritorijoje randame ir hidronimą, davusį vėliau vardą visai tautai.

3. Archeologiniai šaltiniai apie lietuvių tautybės formavimąsi

Išskirtoji teritorija tebuvo tik pats būsimosios lietuvių tautybės branduolys. Lietuvių tautybė formavosi vėliau, besikuriant teritorinei bendruomenei. Teritorinėje bendruomenėje pamažu nyko sritiniai skirtumai ir vis daugiau radosi bendrų jungiančių bruožų, kurie pastebimi tiek materialinėje, tiek ir dvasinėje kultūroje. Šį procesą, be abejo, pirmiausia lėmė vidiniai veiksniai — didžiuliai poslinkiai gamyboje ir besusidarą nauji visuomeniniai santykiai. Tačiau būta ir išorinių faktorių, skatinančių šį procesą. Vienas jų — VIII m. e. a. vakarų kryptimi prasidėjusi rytinių slavų migracija, dėl kurios baltų gyventi plotai rytuose mažėjo, nors atskiros baltų gyvenamos salos išliko dar ilgą laiką (rašytinių šaltinių *голядь* (galindai) Protvos aukštupyje XII a.) jau rytinių slavų gyventoje teritorijoje. Kitas bene pats svarbiausias veiksnys, ypač tolesniam šio proceso vystymuisi, buvo IX a. Rytų Europoje susikūrusi stambi feodalinė valstybė — Kijevo Rusia, kurios poveikis Rytų Pabaltijo kraštams buvo neabejotinas. Tad neatsitiktinai lietuvių tautybės formavimosi branduolį sudarė rytinių baltų gentys, turėjusios tiesioginį kontaktą su rytų slavais.

Konsolidacijos procesas iš dalies atsispindi archeologinėje medžiagoje. Vienas tokių reiškinių yra mirusiųjų deginimo papročio plitimas. Jau buvo sakyta, kad ankstyviausi degintiniai kapai, datuojami V—VI m. e. a., atsirado mūsų apibrėžtoje teritorijoje. VI—VII a. jie išplinta jau visoje rytų Lietuvos pilkapių srityje ir pamažu pradeda skverbtis į gretimas žemes vakarų kryptimi. Pirmiausia mirusieji pradedami deginti centrinėje Lietuvoje. Tuo metu, VI—VII a., ypač apie Kauną (Eiguliai, Veršvai) pasirodo pirmieji degintiniai kapai (3 pav.). Būtina pažymėti, kad čia mirusieji laidoti plokštiniuose kapinyuose, kas rodo, jog šioje vietoje gyventa kitų genčių; jos pirmiausia ir įsijungia į šį procesą. Tai neatsitiktinis reiškinys. Nežiūrint išorinio laidojimo paminklo žymių, centrinės ir rytų Lietuvos sritis nuo seno jungia nemažai bendrumų. Jau pats kapo įrengimas duo-

⁴¹ Łowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. Wilno, 1931, t. 1; Wilno, 1932, t. 2, žr. II žemėlapi.

⁴² Kuzavinis K. Lietuvos vardo kilmė. — Kalbotyra, 1964, t. 10, p. 19. Ten plačiau nurodyta gausi literatūra šiuo klausimu.

bėje po sampilu ankstyvuosiuose rytų Lietuvos pilkapiuose rodo plokščių centrinės Lietuvos kapų įtaką. Toji įtaka, be abejo, buvusi abipusė. Tokių charakteringų galvos dangos papuošalų, kaip antsmilkinių, pagrindinis paplitimo arealas yra vidurio ir rytų Lietuva⁴³. Šiose srityse labiausiai paplitusios ir grynai lietuviškos III—V m. e. a. šaukštinės antkaklės⁴⁴, emale inkrustuoti papuošalai ir kt.

Mirusiųjų deginimo paprotys palaipsniui, bet vis labiau įsigali. VII—IX a. tiek rytų, tiek centrinėje Lietuvoje mirusieji tikrai kremuojami. I m. e. tūkstantm. pabaigoje ir II pradžioje degintinius kapus randame jau šiauriniame Lietuvos pajūryje, kur vėlesnieji rašytiniai šaltiniai mini gyvenus kuršius, taip pat šiaurinėje Užnemunės dalyje (4 pav.). Galimas daiktas, kad į vakarinius Lietuvos rajonus mirusiųjų deginimo paprotys iš dalies galėjęs plisti ir iš pietvakarinių — prūsų gyventų žemių. Išimtis buvo centrinė Žemaitija, kur dar II tūkstantm. pradžioje vyravo inhumacija, ir šiaurinė vidurio Lietuvos dalis, kur mirusiųjų deginimo paprotys taip ir neprasiskverbė. Rašytiniuose šaltiniuose pastaroji sritis priskiriama žiemgaliams. Čia būtų galima pažymėti, kad šiaurinės baltų gentys, kurios įėjo į besiformuojančią latvių tautybę, praktikavo išimtinai inhumaciją⁴⁵. Aptinkami pavieniai degintiniai kapai pietrytinėje Latvijos dalyje tyrinėtojų yra traktuojami kaip lietuvių arba rytinių slavų palikimas. Apskritai mirusiųjų deginimo paprotys, I m. e. tūkstantm. pabaigoje būdingas dar rytų slavams ir ypač lietuvių gentims, II tūkstantm. pradžioje, pirmiesiems dėl krikšto atsisakius kremacijos, ypač išplito lietuvių gyventoje teritorijoje. Formuojantis lietuvių tautybei, jis atspindėjo atskirų genčių konsolidacijos procesą, o susikūrus feodalinei valstybei, sudarė pagrindą ideologijos, kuri buvo priešpastatyta prieš jėga brukamą krikščionybę.

Patraukia dėmesį ir kitas labai svarbus reiškinys — kapai su žirgais. Pavieniai žirgų kapai jau yra žinomi iš pirmųjų m. e. amžių, jų daugėja apie I m. e. tūkstantm. vidurį ir ypač jie išplinta I m. e. tūkstantm. pabaigoje ir II pradžioje⁴⁶. Tuo metu kapų su žirgais būta visoje Lietuvoje, išskyrus šiaurinę vidurio Lietuvos dalį — žiemgalius, kurioje, kaip matėme, mirusieji laidoti nedeginti. Šis savitas paprotys — laidoti su kariu ir jo kovos žirgą — praktikuotas išimtinai rytinių ir vakarinių baltų ir visai nežinomas šiaurinių baltų—latvių pirmtakų gyventoje teritorijoje. Formuojantis lietuvių tautybei, drauge su kremacija jis bene ryškiausiai žymi etninį savitumą. Pažymėtina, jog paskutiniu metu atskirose Lietuvos srityse pastebėtos kai kurios žirgų kapų ypatybės, Antai šiauriniame Lietuvos pajūryje (kuršių gyventoje teritorijoje) į kapą dėti tik žirgo aprangos reikmenys. Pietinėje jo dalyje (skalvių žemėse) karys su žirgu laidoti vienoje duobėje. Labai įdomūs žemaičių karių kapai su žirgais: čia į kapą

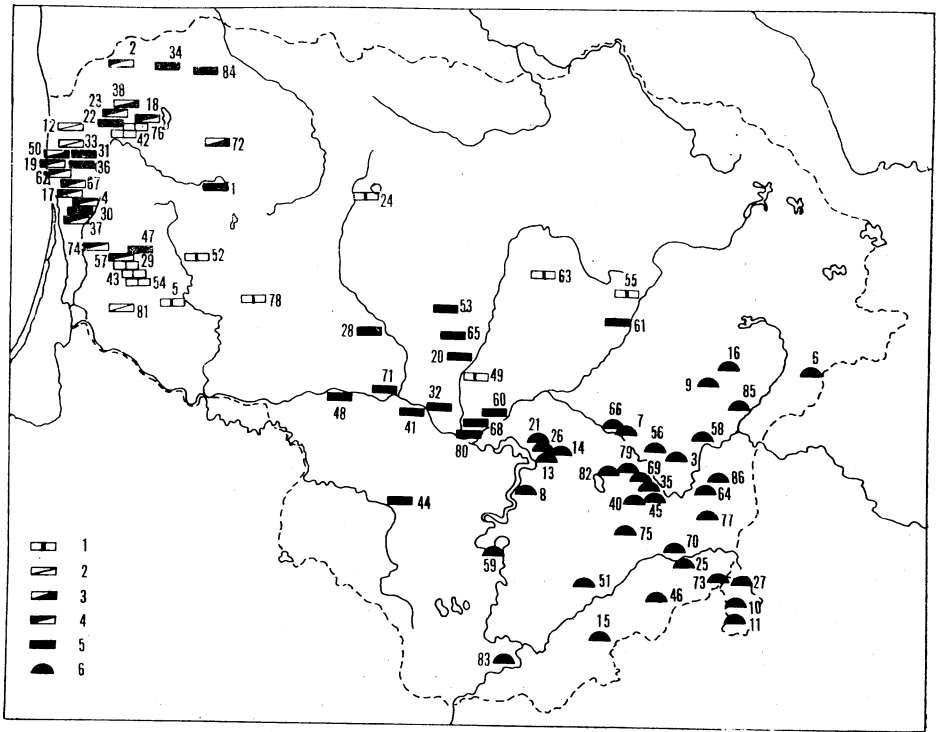
⁴³ Volkaitė-Kulikauskienė R. Senovės lietuvių moterų galvos danga ir jos papuošalai. — ILKI, t. 2, p. 33—42.

⁴⁴ LAB, p. 203—205, pav. 132.

⁴⁵ Latvijas PSR arheoloģija, p. 364—365.

⁴⁶ Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuvio kario žirgas.

virš mirusiojo, toje vietoje, kur gulėjo jo galva, buvo dedama tik žirgo galva. Tuo būdu ir kuršiuose, ir žemaičiuose susiduriame su žirgų kapų simboliais, tik skirtingais.

4 pav. Degintiniai IX—XIII a. kapai:

1 — pavieniai degintiniai kapai plokštiniuose kapinynuose, 2 — keli degintiniai kapai, 3 — vyraujantys nedegintiniai kapai, 4 — vyraujantys degintiniai kapai, 5 — plokštiniai kapinynai su degintiniais kapais, 6 — pilkapiai su degintiniais kapais

1. Akmenskinė (Plungės raj.), 2. Apuolė (Skuodo raj.), 3. Aukštieji Rusokai (Vilniaus raj.), 4. Aukštkiemiai (Klaipėdos raj.), 5. Bikavėnai (Šilutės raj.), 6. Bildos (Svenčionių raj.), 7. Ciobiškis (Širvintų raj.), 8. Darsūniškės (Kaišiadorių raj.), 9. Degsnė (Molėtų raj.), 10. Didžiuliai (Šalčininkų raj.), 11. Dievainonys (Šalčininkų raj.), 12. Dimitravas (Kretingos raj.), 13. Dovainonys (Kaišiadorių raj.), 14. Dovainonys II (Kaišiadorių raj.), 15. Drucminai (Varėnos raj.), 16. Dubingiai (Molėtų raj.), 17. Dvyliai (Klaipėdos raj.), 18. Gintališkė (Plungės raj.), 19. Girkaliai (Klaipėdos raj.), 20. Grauziai (Kėdainių raj.), 21. Guronys (Kaišiadorių raj.), 22. Imbarė (Kretingos raj.), 23. Imbarė (Kretingos raj.), 24. Jakštaičiai (Meskiai) (Šiaulių raj.), 25. Jasiūnai (Šalčininkų raj.), 26. Kaptoniškes (Kaišiadorių raj.), 27. Katkuškes (Šalčininkų raj.), 28. Kejėnai (Raseinių raj.), 29. Jurgaičiai (Šilutės raj.), 30. Klemiškė (Klaipėdos raj.), 31. Kretinga, 32. Kriemala (Kauno raj.), 33. Kiauleikiai (Kretingos raj.), 34. Kukiai (Mazeikių raj.), 35. Kunigiškės (Trakų raj.), 36. Kveciai (Kretingos raj.), 37. Laistai (Klaipėdos raj.), 38. Laiviai (Kretingos raj.), 39. Lapušiškė (Utenos raj.), 40. Lentvaris (Trakų raj.), 41. Mikytai (Šakių raj.), 42. Nausodis (Plungės raj.), 43. Nikėlai (Šilutės raj.), 44. Nendriniai (Kapsuko raj.), 45. Neravai-Grigiškės, buv. Misijonarka (Trakų raj.), 46. Pabarė (Šalčininkų raj.), 47. Norgėlai (Klaipėdos raj.), 48. Pakalniškiai (Šakių raj.), 49. Pakapiai (Kauno raj.), 50. Palanga, 51. Pamusiai (Varėnos raj.), 52. Paragaudis (Šilalės raj.), 53. Pašušvys (Kėdainių raj.), 54. Paulaičiai (Šilutės raj.), 55. Piktagalys (Anykščių raj.), 56. Plikiškės (Širvintų raj.), 57. Pociai (Šilutės raj.), 58. Pučkalaukis (Vilniaus raj.), 59. Punių šilas (Alytaus raj.), 60. Radikiai (Kauno raj.), 61. Radiškis (Ukmergės raj.), 62. Ramučiai (Klaipėdos raj.), 63. Rimaisai (Panevėžio raj.), 64. Rokantiškės (Vilniaus raj.), 65. Ruseiniai (Kėdainių raj.), 66. Rusių Ragas (Širvintų raj.), 67. Rušpelkiai

(Klaipėdos raj.), 68. Sargėnai (Kauno m.), 69. Sausiai (Trakų raj.), 70. Senieji Maceliai (Šalčininkų raj.), 71. Seredžius (Jurbarko raj.), 72. Siraičiai (Telšių raj.), 73. Stakai (Šalčininkų raj.), 74. Stragnai (Klaipėdos raj.), 75. Strėva (Trakų raj.), 76. Sateikiai (Plungės raj.), 77. Šveicarai (Vilniaus raj.), 78. Upyna (Silalės raj.), 79. Varliškės (Trakų raj.), 80. Veršvai (Kauno raj.), 81. Vėžaičiai (Silutės raj.), 82. Vievis (Trakų raj.), 83. Vilkiautinis (Varėnos raj.), 84. Zastaučiai (Mažeikių raj.), 85. Žingiai (Vilniaus raj.), 86. Zvirbliai (Vilniaus m.).

Visai kitokie žirgų kapai centrinėje Lietuvoje, Užnemunės šiaurėje ir rytinėje Lietuvoje. Nežiūrint kai kurių išorinių laidojimo paminklų skirtumų (vidurio Lietuvoje ir Užnemunėje — plokštiniai kapai, rytų Lietuvoje — pilkapiai), kurie, kaip sakyta, neturi esminės reikšmės, nurodytose srityse kapuose randame daug žirgų, kai kuriuose kapinyuose nuo ke-liolikos iki keliasdešimt ir net kelių šimtų kapų (5 pav.). Tai viena būdinga šioms sritims žymė. Kita — centrinėje Lietuvoje ir Užnemunėje žirgams kartais būdavo išskiriama atskira kapinyno dalis, kurioje jie laidoti skyriam nuo savo šeimininkų. Rytų Lietuvoje žirgui dažnai būdavo paskiriamas atskiras pilkapis ar net pilkapyno dalis.

Tuo būdu mirusiųjų kremacija ir žirgo laidojimas drauge su jo šeimininku (žirgai dažniausiai laidoti nedeginti, tik rytų Lietuvoje kartais būdavo deginami) yra du bene visų ryškiausi bruožai, atspindintys atskirų genčių konsolidaciją. Šitai išskiria teritorija, padidėjusi vakarų kryptimi ir sumažėjusi rytuose. Į ją įeina visa rytų bei vidurio Lietuva iki Dubysos ir šiaurinė Užnemunės dalis. Joje toliau formavosi lietuvių tautybė. Ši teritorija didele dalimi sutampa su tąja, kuri vėliau, nuo XIV a. pradžios, vadinama *Aukštaitija*. Todėl turbūt neatsitiktinai dauguma istorikų *Lietuvos* ir *Aukštaitijos* vardus laikė bemaž sinonimais. Tačiau norėtume pabrėžti, kad terminas *Aukštaitija* rašytiniuose šaltiniuose pasirodė, jau susikūrus feodalinėi Lietuvos valstybei, t. y. beveik trimis šimtmečiais vėliau, negu pavadinimas *Lietuva*. Iš pradžių jis turėjo daugiau geografinę, negu etninę prasmę.

Lietuvos (Litua) vardas pirmą kartą rašytiniuose šaltiniuose paminėtas 1009 m. Kvedlinburgo analuose⁴⁷. Ne ką vėliau aptinkame jį ir rusų šaltiniuose. 1040 m. data jis minimas Lavrentijaus metraštyje, kur kalbama apie Kijevo kunigaikščio Jaroslavo žygį į Lietuvą⁴⁸. Verta dėmesio tai, kad tame pačiame Lavrentijaus metraštyje išvardijami keturi latvių genčių junginiai (žiemgaliai, kursiai, latgaliai ir lybiai), tuo tarpu Lietuva minima vienu bendru vardu. Be to, drauge su Lietuva čia žymima ir *Neroma*, kurią kai kurie tyrinėtojai interpretuoja kaip *Žemaitiją*⁴⁹. Vadinasi, pačiuose ankstyvuosiuose šaltiniuose kalbama apie Lietuvą ir *Žemaitiją*. Nuo XII a. su Lietuvos vardu susiduriame vis dažniau. XIII a. pradžios vokiečių kronikininkas H. Latvis mini tik lietuvių⁵⁰. Neabejotina, kad tai būta jau bendrinio vardo. Jeigu grupė giminingų genčių įvairių kaimynų vadinama vienu bendru vardu, galima kelti klausimą apie pirminę atskiros tautybės

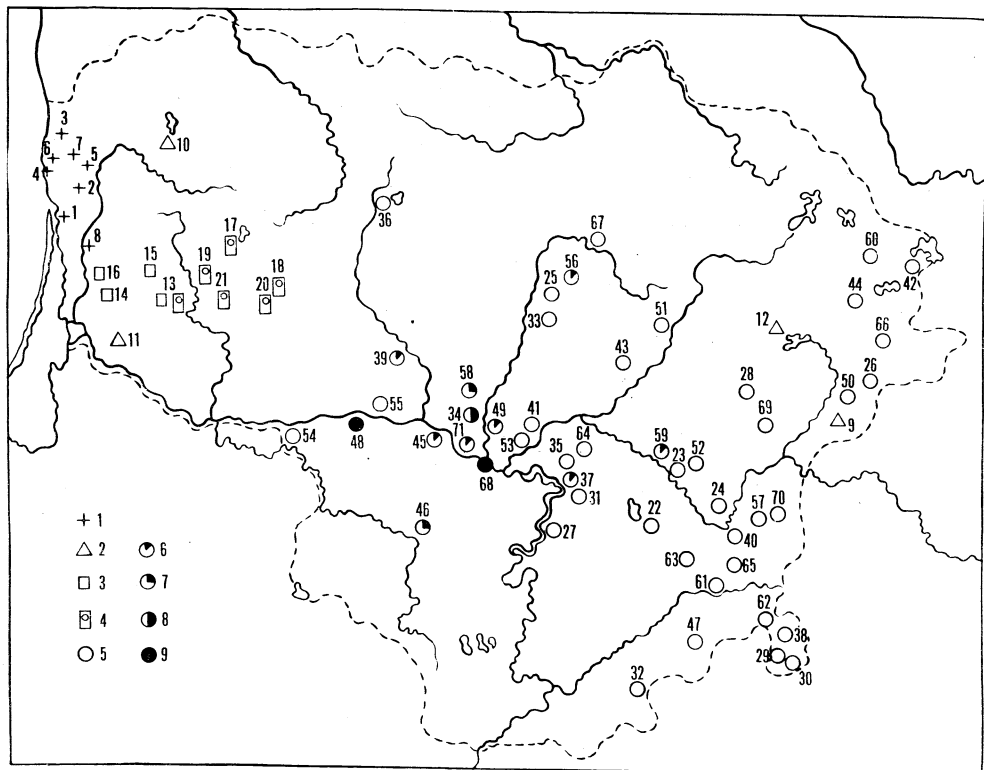
⁴⁷ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. V., 1955, t. 1, p. 24.

⁴⁸ ПВЛ, I, с. 103 (В лето 6548, Ярослав иде на Ливу).

⁴⁹ Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. М., 1959, с. 10.

⁵⁰ Henriko Latvio kronika. Vertimas į lietuvių kalbą. Mašinraštis — LTSR MA. Istorijos in-to bibliotekoje, b. Nr. 22.

formavimosi fazę⁵¹. Dėl to manytume, kad XI—XII a. rašytinių šaltinių *Lietuva* turėtų būti suprantama ne kaip viena gentis ar genčių junginys, bet jau kaip didelė teritorija, kurioje buvo vykęs lietuvių tautybės forma-

5 pav. Kapai su žirgais I m. e. tūkstantm. ir II tūkstantm. pradžioje:

1— pirmųjų m. e. a., 2— I m. e. tūkstantm. vidurio, 3— vakarų Lietuvos I m. e. tūkstantm. pabaigos ir II tūkstantm. pradžios, 4— simboliniai žirgų kapai, 5— vidurio ir rytų Lietuvos I m. e. tūkstantm. pabaigos ir II tūkstantm. pradžios pavieniai kapai, 6—9— masiniai žirgų kapai (6— nuo kelių iki keliasdešimt kapų, 7— daugiau kaip 50 kapų, 8— daugiau kaip 100 kapų, 9— daugiau kaip 200 žirgų kapų atskirame tyrinėtame paminkle)

1. Bandužiai (Klaipėdos raj.), 2. Kurmaičiai (Kretingos raj.), 3. Lazdininkai (Kretingos raj.), 4. Palanga, 5. Pryšmančiai (Kretingos raj.), 6. Rūdaičiai I (Kretingos raj.), 7. Rūdaičiai II (Kretingos raj.), 8. Šernai (Klaipėdos raj.), 9. Antasarė (Laukiai) (Svenčionių raj.), 10. Reketė (Kretingos raj.), 11. Rubokai (Šilutės raj.), 12. Taurapilis (Utenos raj.), 13. Bikavėnai (Šilutės raj.), 14. Jurgaičiai (Šilutės raj.), 15. Niekėlai (Šilutės raj.), 16. Skomantai (Klaipėdos raj.), 17. Kaštaunaliai (Šilutės raj.), 18. Paežeris (Šilalės raj.), 19. Paragaudis (Šilalės raj.), 20. Uplyna (Šilalės raj.), 21. Žašinas (Šilalės raj.), 22. Alinka (Trakų raj.), 23. Ardiškės (Sirvintų raj.), 24. Aukštieji Rusokai (Vilniaus raj.), 25. Barinė (Panevėžio raj.), 26. BILDOS (Svenčionių raj.), 27. Darsuniškis (Kaišiadorių raj.), 28. Degsnė-Lobatiškės (Molėtų raj.), 29. Didžiuliai (Salčininkų raj.), 30. Dieveniškės (Salčininkų raj.), 31. Dovainonys I (Kaišiadorių raj.), 32. Drucminai (Mantotai) (Varėnos raj.), 33. Geramyslis (Burveliai) (Panevėžio raj.), 34. Grauzai (Kėdainių raj.), 35. Guronys (Kaišiadorių raj.), 36. Jakštaičiai (Meškiai) (Šiaulių raj.), 37. Kapitoniškės (Kaišiadorių raj.), 38. Katkiškės (Salčininkų raj.), 39. Kejėnai (Raseinių raj.), 40. Kunigiškės (Trakų raj.), 41. Laiškiškiai

⁵¹ Рыбаков Б. А. Древние русы.— Советская археология, 1953, XVII, с. 24.

(Jonavos raj.), 42. Lapušiskė (Utenos raj.), 43. Maišymai (Ukmergės raj.), 44. Margavonė (Lauksteniai) (Ignalinos raj.), 45. Mikytai (Sakių raj.), 46. Nendriniai (Kapsuko raj.), 47. Pabarė (Šalčininkų raj.), 48. Pakalniškiai (Sakių raj.), 49. Pakapiai (Kauno raj.), 50. Peršiukštas (Svenčionių raj.), 51. Piktagalys (Anykščių raj.), 52. Plikiškės (Širvintų raj.), 53. Radikiai (Kauno raj.), 54. Ramoniškiai (Sakių raj.), 55. Raudonėnai (Jurbarko raj.), 56. Rimaisai (Panevėžio raj.), 57. Rokantiškės (Vilniaus raj.), 58. Rušėnai (Kėdainių raj.), 59. Rusių Ražas (Širvintų raj.), 60. Salakas (Zarasų raj.), 61. Senieji Maceliai (Šalčininkų raj.), 62. Stakai (Šalčininkų raj.), 63. Strėva (Trakų raj.), 64. Sukiškės (Kaišiadorių raj.), 65. Sveicarai (Vilniaus raj.), 66. Sventa (Svenčionių raj.), 67. Venslaviškiai (Panevėžio raj.), 68. Veršvai (Kauno raj.), 69. Zingiai (Vilniaus raj.), 70. Zvirbliai (Vilniaus raj.), 71. Kriemala (Kauno raj.).

vimosi procesas. Ir kartu pažymėtina, kad, nežiūrint vykusios čia gyvenusių žmonių konsolidacijos, dar ilgą laiką šioje teritorijoje pastebima buvusių kultūrinių sričių kai kurių savitumų tiek materialinėje, tiek dvasinėje kultūroje. Jau esame nurodę vieną kitą iš jų tarp centrinės ir rytų Lietuvos; jie išliko ir toliau ir bene ryškiausiai pastebimi aukštaičių dialektuose. Apskritai didžiulė buvusių genčių sąjunga, sudariusi lietuvių tautybės pagrindą ir vėliau pavadinta aukštaičiais, buvo gana įvairi, palyginus ją su monolitiškesniu žemaičių junginiu. Savitas žirgo kapo traktavimas, dar XI—XII a. plačiai praktikuota inhumacija, labai ryškus ir išsiskiriantis iš kitų sričių to meto moters kostiumas, taip pat ir kiti savitumai išskiria žemaičių sritį nuo mūsų apibrėžtos teritorijos, kurioje II tūkstantm. pradžioje, vystantis feodaliniams santykiams, drauge formavosi ir senoji lietuvių tautybė, savo kaimynų buvusi pavadinta Lietuva, o dar vėliau, susikūrus feodaliai Lietuvos valstybei, gavo Aukštaitijos vardą. Matyt, šios srities išskyrimą lėmė ne vien geografinės, bet ir politinės sąlygos.

Reziumuojant pareikštus samprotavimus, pabrėžtini šie momentai: senosios lietuvių tautybės branduoliu laikytina lokalinė brūkšniuotosios keramikos kultūros grupė; jos pagrindinis paplitimo arealas yra Neris baseinas. Lietuvių tautybės užuomazgos tegalima ieškoti teritorinėje bendruomenėje, kuri formavosi, irstant gimininei-gentinei santvarkai. Šio proceso pradžia Lietuvoje siekia I m. e. tūkstantm. vidurį: ypač jis suaktyvėja antrojoje I m. e. tūkstantm. pusėje. Tuo metu turėjo atsiskirti ir lietuvių kalba nuo latvių. Ryškesnė teritorinių bendruomenių konsolidacija vyko I m. e. tūkstantmečio pabaigoje ir II pradžioje teritorijoje, kuri vakaruose siekė Dubysą, apėmė siaurinę Užnemunės dalį ir visą rytų Lietuvą. Ryškiausiai ši procesą rodo mirusiųjų deginimo papročio plitimas, kapai su žirgais bei kiti medžiaginės kultūros bendrumai. Toliau šis procesas vyko drauge su feodalinės Lietuvos valstybės kūrimusi. Lietuvos valstybėje atsidūrusios ir kitos baltų gentys palaipsniui sudarė vieną lietuvių tautą su dviem pagrindinėmis tarminėmis grupėmis: aukštaičiais ir žemaičiais.

ОБРАЗОВАНИЕ ЛИТОВСКОЙ НАРОДНОСТИ (ПО ДАННЫМ АРХЕОЛОГИИ)

Р. ВОЛКАЙТЕ-КУЛИКАУСКЕНЕ

Резюме

В статье затрагиваются три основных вопроса, связанных с данной темой, а именно: 1) время начала формирования литовской народности, 2) ядро, на основе которого происходил данный процесс, и 3) как этот процесс отражается на археологическом материале.

1. Указывается, что начало формирования древнелитовской народности восходит к эпохе территориальной общины, которая в Литве складывалась в середине и во второй половине I тысячелетия н. э. Приводятся конкретный археологический материал, как исследованные городища, погребальные памятники и их инвентарь, которые подтверждают данную точку зрения. Упоминаются и лингвистические данные, по которым литовский язык из других балтских языков выделился около VII в. н. э.

2. Ядро будущей древнелитовской народности, по мнению автора, складывалось в культуре штрихованной керамики. В первой половине I тысячелетия н. э. в бассейне реки Нярис выделяется локальная группа данной культуры (рис. 1, 2), в которой заметны некоторые своеобразия в керамике и в погребальном обряде. Указывается непосредственная связь данной локальной группы культуры штрихованной керамики с более поздними археологическими памятниками восточной Литвы вплоть до создания раннефеодального Литовского государства, центр которого находился на этой территории. Именно здесь возникли такие крупные центры, как Кярнаве, Майшягала, Вильнюс, Тракай и др. Здесь обнаружены самые крупные клады литовских серебряных слитков, здесь языковеды находят гидроним «Лиетава» (приток р. Нярис), давший название стране.

3. Процесс консолидации отдельных племен в первую очередь вызвали внутренние факторы, но в некоторой степени его ускоряли и внешние факторы, среди которых важное место, по-видимому, заняло и распространение восточных славян в западном направлении. Данный процесс частично отражают археологические памятники. Обращается особое внимание на постепенное распространение трупосожжения (рис. 3, 4) и характерных погребений с конями (рис. 5). Некоторое своеобразие последних в конце I и начале II тысячелетий н. э. разрешают выделить территорию, основой которой является вся восточная Литва, северное Занеманье и центральная Литва до реки Дубисы на западе, объединенная целым рядом общих явлений. Она почти совпадает с территорией, которая с самого начала XIV в. именуется «Аукштайтней». Автор приходит к мнению, что упоминаемые в письменных источниках XI—XII вв. термины «Литва», «литовцы» обозначают не одно племя или племенной союз, а более обширную территорию, объединенную целым рядом общих явлений. Они и дают возможность говорить о начале формирования древнелитовской народности, дальнейшее развитие которой протекало вместе с образованием феодального Литовского государства. Все оказавшиеся в пределах Литовского государства балтские племена слились в одну литовскую народность, которую в настоящее время составляют носители двух групп диалектов — аукштайтского и жемайтского.